

AIHM'NİN HASAN VE EYLEM ZENGİN - TÜRKİYE KARARININ DEĞERLENDİRİLMESİ

Dr. Mehmet Ali ZENGİN*

ÖZET

Din eğitimi son on yılda yoğun bir şekilde tartışılmaya başlanmıştır. Buna göre din eğitimi çok boyuta sahiptir ve bununla ilgili problemlerden birisi din eğitiminin müfredatıdır. Bununla birlikte bu müfredatın içeriğiyle ilgili sıkıntılarla karşı karşıya bulunmaktayız. Örneğin, din eğitimi müfredatı genel müfredat içerisinde mi düşünülmelidir yoksa farklı din ve mezheplere uyumlu özel kurallara mı ihtiyaç vardır. Buna göre ele alınan karar din eğitimi bakımından konuyu aydınlatacaktır.

Anahtar Kelimeler: *Din Eğitimi Hakkı, Din Özgürlüğü, AIHS.*

ASSESSMENT OF ECtHR DECISION ABOUT EYLEM ZENGİN - TURKEY

ABSTRACT

Religious education intensively starts to be discussed last decate. According to this, religious education has many dimensions and one of the problems about it is cirriculum of religious education. Nevertheless, we face a dilemma about context of this cirriculum. To illustrate, should religious education be considered in the context of general education's cirriculum or it need to has specific rules that complied with different

---

* Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Anayasa Hukuku Anabilim Dalı
Araştırma Görevlisi, mehmetalizengin@selcuk.edu.tr

kind of religions or sects. According to this, the case is handled will enlight the subject in terms of religious education.

Keywords: *Right to Religious Education, Freedom of Religion, ECHR.*

I. GİRİŞ

Hazırlanan bu çalışmada AİHM'nin din hürriyetiyle ilgili vermiş olduğu bir karar esas alınarak zorunlu din dersi uygulaması din hürriyeti açısından değerlendirilecektir. Bununla birlikte ülkemizdeki yasal çerçeveye bir yana AB üyesi diğer ülkelerdeki durum ve AİHM'nin konuyla ilgili diğer kararları da çalışma kapsamına alınmıştır. Buna göre incelemeye çalıştığımız karara konu olan olay İstanbul'da yaşayan ve yine İstanbul Avcılar'da bir devlet okulunun 7. sınıfında okuyan Eylem ZENGİN'in zorunlu din dersinin Sünni İslam öğretilerine göre işlendiği ve din dersinin zorunlu olmasının laiklik ilkesine aykırı olduğu iddialarının babası Hasan Zengin'in kendisine asaleten, kızı Eylem'e de vekâleten AİHS'nin 34. maddesinin kendilerine tanıdığı hakkı kullanmak suretiyle AİHM önüne taşınmasından ibarettir.¹ Davacılar zorunlu din dersinin haklarını ihlal ettiğini AİHS'nin 9. maddesi ile 1 No'lu Protokolün 2. maddesinin ikinci cümlesinin ihlal edildiğini iddia etmektedirler.

II. DAVA DOSYASININ KABUL ŞARTLARI BAKIMINDAN İNCELENMESİ

A. Kişisel Başvuru Hakkı

AİHS Madde 34' e göre "İşbu Sözleşme ve Protokollerinde tanınan hakların Yüksek Sözleşmeciler Tarafından biri tarafından ihlalden zarar gördüğü iddiasında bulunan her gerçek kişi, hükümet dışı her kuruluş veya kişi grupları Mahkeme'ye başvurabilir. Yüksek Sözleşmeciler Tarafından bu hakkın etkin bir şekilde kullanılmasına hiçbir suretle engel olmamayı taahhüt ederler." Kararda da belirtildiği üzere kişisel başvuru hakkı dayanağını Sözleşmenin 34. maddesinden almaktadır. Türkiye Sözleşme'yi 4 Kasım 1950 tarihinde imzalamış ve 10 Mart 1954 tarihinde de onaylamıştır.

---

¹ Hasan ve Eylem Zengin – Türkiye, BN.1448/04, T.09.10.2007.

11 No'lu Protokolden Önce; 11 No'lu protokolden önce AİHS kişisel başvuruyu devletlerin isteğine bırakmıştı². Yani 11 No'lu protokolle değiştirilmeden önceki AİHS sisteminde bireysel başvuru usulünün çalışması, Amerikan İnsan Hakları Sözleşmesi sisteminin tersine, AİHS'ne taraf olmakla otomatik olarak işlemeye başlamıyordu. Buna göre taraf devletlerin komisyonun kişisel şikâyet başvurularını inceleme yetkisini tanıdığına ilişkin özel bir beyanda bulunması gerekiyordu. Ülkemiz 1954'ten beri ilk kez 28.01.1987 yılında Komisyonun üç yıllığına bireysel başvuru incelemesi yapabilme yetkisini tanımış daha sonra bu süreler uzatılmıştır.³

11 No'lu Protokolden Sonra; 11 No'lu protokolden sonra artık tanıma beyanına ihtiyaç kalmamıştır. Yani 11 No'lu protokol kişisel başvuru yolunun işletilmesini taraf devletlerin kabul iradesine bırakmamış, kişisel başvuru yolu Sözleşmenin otomatik bir sonucu olarak görülmüştür.⁴ Ülkemiz 11 No'lu Protokolü 14.05.1997 tarih ve 4225 sayılı yasayla onaylamıştır. Bireysel başvuru hakkı ve AİHM'nin başvuruyu inceleme yetkisi 11'No'lu protokolden sonra taraf devletler açısından Sözleşmenin gereği olarak kabul edileceğinden ve karara konu olan olayında 11 No'lu protokolden sonra yakın zamanda meydana gelmiş olmasından dolayı davacıların kişisel başvuru haklarının olduğu ortadadır.

B. Davanın Kabul Şartları

1. Davacıların Niteliği Bakımından Aranılan Şartlar

a. Ehliyet

AİHS'nin 34. maddesi başvuruda bulunabilecekler arasında geçek kişileri de belirtmiştir. Buna göre davacıların dava açma hakları vardır. Bununla birlikte davacıların dava açma ehliyetlerinin olup olmamasının AİHM açısından önemi yoktur. Buna göre yaş küçüklüğü, kısıtlılık gibi ehliyet eksiklikleri ulusal hukukların aksine AİHM bakımından dava

² ANAYURT, Ömer, Avrupa İnsan Hakları Hukukunda Kişisel Başvuru Yolu, Ankara, 2004, s.80.

³ GEMALMAZ, Mehmet Semih, Ulusalüstü İnsan Hakları Hukukunun Genel Teorisine Giriş, İstanbul, 2001, s.372.

⁴ ANAYURT, 2004, s.80.

açma engeli olmamaktadır.⁵ Sözleşme ehliyet konusunda özel bir düzenleme getirmediği için kişinin ehliyet durumu ne olursa olsun başvuru hakkına sahiptir. Öte yandan yakın akrabalar ölen kişinin yerine şikâyetle bulunabilecekleri gibi dava sürmekteyken ölen kişinin yerine de davayı sürdürebilirler. Ayrıca kişiler kendilerini velileri, vasileri veya avukatları aracılığıyla da temsil ettirebilirler.⁶ Kararda belirtildiği üzere Hasan Zengin kendisi ve kızı adına mahkemeye başvurmuştur.⁷

b. Mağduriyet

Devletler kendi ülkelerinde meydana gelen ve kendi kurumlarının neden olduğu Sözleşmeye aykırı eylem ve işlemlerinden dolayı sorumludurlar.⁸ Sözleşmenin 34.maddesinde “mağdur olduğunu iddia eden kişiler” deyimini kullanılmaktadır. Buna göre kişisel başvuru bakımından sadece Sözleşmenin (ve Protokollerin) ihlal edilmesi yeterli olmayıp söz konusu bu ihlalin mağduriyete sebep olması gerekmektedir. Zaten mahkemede yalnızca Sözleşmede yer alan hak ve özgürlüklere ilişkin şikâyetleri incelemektedir. AIHM bir kararında davacının üvey kardeşi ve babasıyla vardığı 12.10.1982 tarihli yargısal çözümle (sulh) annesinin malvarlığı üzerindeki talebinden vazgeçmesinde Sözleşmeye aykırılıktan doğan bir mağduriyetin oluşmayacağına karar vermiştir.⁹ Davacı özellikle zorunlu din kültürü ve ahlak bilgisi derslerinin öğretilme usulünün Sözleşmenin 9. maddesiyle, 1 No’lu protokolün 2. maddesinin ikinci cümlesinde belirtilen haklarını ihlal ettiğini¹⁰ bu nedenle “mağdur” olduğunu belirtmektedir. Bununla birlikte Mahkeme mağdur kavramına özerk yorum yoluyla çok geniş anlamlar vermek suretiyle bireysel başvuru hakkının kapsamı genişletmiştir.¹¹

---

⁵ ANAYURT, 2004, s.173.

⁶ ANAYURT, 2004, s.173.

⁷ Bkz. 6.prg.

⁸ GÖZÜBÜYÜK, Şeref, GÖLCÜKLÜ, Feyyaz, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve Uygulaması, Ankara, 2005, s.53.

⁹ INZE/AVUSTURYA Kararı, BN.8695, KT. 28.10.1987. Prg.30.

¹⁰ Bkz. Karar 3.prg.

¹¹ KABOĞLU, İbrahim, Anayasa Hukuku Dersleri, İstanbul, 2005, 266.

c. Yetki Alanı

Bu başlık altında ihlalin nerede ve ne zaman gerçekleştiği incelenmektedir. Buna göre her ülke kendi egemenlik alanında meydana gelen ihlallerden sorumlu olabilir. Sözleşmenin birinci maddesinde bu durum “yetki alanında bulunan herkes” ifadesiyle belirtilmektedir. Ancak Mahkeme Loizidou/Türkiye davasında yetki alanı kavramı konusunda hukuksal yönü oldukça tartışmalı olan bir karar vermiştir. Buna göre Türk Silahlı Kuvvetlerinin Kıbrıs müdahalesiyle birlikte adanın kuzeyinde bir egemenlik alanı oluşturduğu, bu yerin Kuzey Kıbrıs Türk Devleti olarak adlandırılmasının burayı bir devlet haline getirmeyeceği, Türkiye’nin ulusal sınırlarının dışında da olsa, egemenlik alanı içerisinde bulundurduğu yerlerdeki Sözleşme ihlallerinden sorumlu olacağı belirtilmiştir.¹² Ayrıca 11 No’lu protokolle artık taraf devletlerin mahkemenin zorunlu yargılama yetkisini tanıyıp tanınamalarının bir öneminin kalmadığına belirtmek gerekir. Zira 11 No’lu protokolle birlikte Mahkemenin zorunlu yargılama yetkisi Sözleşmenin bir gereği haline geldi. 11 No’lu protokolden önce bu yetkinin taraf devletlerce tanınması gerekiyordu. Bu nedenle 11 No’lu protokol öncesi düzenlemeler bakımından ülkemizin bu yetkiyi tanıdığı tarih olan 22.01.1990 tarihinden sonraki olaylar dikkate alınmıyordu. Dava konusu olay ülkemiz sınırları içerisinde gerçekleşmiştir. Olay 11 No’lu protokol sonrasında gerçekleştiğinden Mahkemenin zorunlu yargılama yetkisi Sözleşmenin bir gereği olarak devreye girmektedir.¹³

2. Başvuruya İlişkin Genel Şartlar

- İç Hukuk Yollarının Tüketilmiş Olması,
- Süre Koşulu.

3. Başvuruya İlişkin Özel Şartlar

- Başvurunun Anonim Olmaması,
- Uluslar arası Bir Yargı Merciiine Aynı Konuda Başvuruda Bulunulmamış Olması,

¹² LOIZIDOU/TÜRKİYE Kararı, BN.15318, KT. 23.03.1995, Prg.62.

¹³ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. BİLİR, Faruk, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesinin Yargılama Yetkisi, Seçkin, Ankara, 2011.

- Başvuru Yolunun Kötüye Kullanılmamış Olması,
- Başvurunun Açıkça Temelden Yoksun Olmaması,
- Başvurunun Sözleşme Hükümleriyle Bağdaşır Olması.

Bunlarla birlikte başvurunun kabul edilebilirliği başvuru dilekçesinde bulunması gereken kayıtların tam olmasına da bağlıdır. Dairenin 6 Haziran 2004 tarihli kararıyla başvuru yukarıda sayılan kriterlere uygun bulunmuştur.

III. ADLİ YARDIM

Başvurucuların çoğunun avukat tutabilecek maddi koşullarının olmaması ve Türkiye'deki adli yardım sisteminin AİHM'ni kapsamaması nedeniyle Avrupa Konseyi tarafından gerekli şartları taşıyanlara adli yardım da bulunmaktadır. Davacıların adli yardım aldıkları kararın 2. paragrafında, alınan yardımın miktarında 850 Euro olduğu son kısmın 2. paragrafında belirtilmektedir. Adli yardım AİHS'nin 6.maddesinde ifadesini bulan adil yargılanma hakkının bir gereği olarak düşünülmemekte ve garanti altına alınmaktadır. Buna göre adli yardım konusu taraflar arasında silahların eşitliği düşüncesine dayanmakta, adil yargılanmanın faydası ve adli yardım arasındaki önemli bağlantıya dikkat çekilmektedir.¹⁴ Adli yardımın kapsamı ve şartları AİHM İç Tüzüğü'nün 92 ve 93. maddelerinde düzenlenmektedir. Buna göre madde 92. "Adli yardım sadece, Daire Başkanının aşağıdaki noktalarda ikna olması halinde verilir: Daire önünde davanın gereği gibi görülmesi için adli yardım verilmesinin gerekli olması; yüklenilen masrafların tamamını veya bir kısmını karşılamak için başvurucunun yeterli mali imkânının bulunmaması" şeklindedir. Yine 93.maddeye göre "1. Yüklenilen masrafların tamamının veya bir kısmının karşılanması için başvurucuların yeterli mali imkanının bulunup bulunmadığını belirlemek için, başvuruculardan gelirlerini, malvarlıklarını ve bakmakla yükümlü oldukları kimseler adına yükledikleri mali taahhütleri veya diğer mali yükümlülüklerini beyan edecekleri bir form doldurmaları istenir. Bu beyan yetkili ulusal makam veya merciler tarafından tasdik edilir. 2. İlgili Sözleşmeci Devletten bu konuda yazılı görüş bildirmesi istenir. 3.

---

¹⁴ European Court of Human Rights Jurisprudence on the Right to Legal Aid, Open Society Justice Initiative and the Public Interest Law Institute, 2006, s.2.

Yukarıdaki birinci ve ikinci fıkralardaki bilgiler alındıktan sonra, Daire Başkanı adli yardım sağlanıp sağlanamaması konusunda karar verir. Yazı İşleri Müdürü tarafları durumdan haberdar eder.”

IV. KARARA KONU OLAN OLAYLARIN, TARAF İDDİALARININ, OLAYA İLİŞKİN ULUSAL VE ULUSLARARASI YASAL DÜZENLEMELERİN İNCELENMESİ

A. Dava Konusu Olayın Geçmişi

Davacı Hasan Zengin 23.02.2001 tarihinde İstanbul İl Milli Eğitim Müdürlüğü'ne başvurarak ailesinin Alevi inancına mensup olduğu ve İHEB'nde belirtildiği gibi ailelerin çocuklarının alacağı eğitimin şeklini seçme hakları bulunduğu gerekçesiyle kızı Eylem'in din kültürü ve ahlak bilgisi dersinden muaf tutulmasını talep etmiştir. Davacılar iç hukuk yollarının tüketilmesi adına yargılama yoluna gitmeden önce idari başvuruda bulunmuşlardır.¹⁵ Bu durum İYUK'nun 11. maddesinde “İlgililer tarafından idari dava açılmadan önce, idari işlemin kaldırılması, geri alınması, değiştirilmesi veya yeni bir işlem yapılması üst makamdan, üst makam yoksa işlemi yapmış olan makamdan, idari dava açma suresi içinde istenebilir. Bu başvurma, işlemeye başlamış olan idari dava açma suresini durdurur.” şeklinde ifade edilmektedir. Maddeden de anlaşıldığı üzere bu mecburi bir başvuru yolu olmayıp ilgililerin isteğine bırakılmıştır. İlgililer isterlerse bu yola gidebilecekleri gibi doğrudanda dava açabilirler.¹⁶ Yani kural olarak tüketilmesi gereken iç hukuk yolları yargısal yollar olmakla birlikte, eğer bir idari makam yasada itiraz mercii olarak görülmüşse¹⁷, belirtilen bu idari yolların da tüketilmesi

¹⁵ İdari başvuru “kişilerin menfaatleri bulunan ve idari işlev kapsamına giren konularda kamusal makamlara yaptıkları başvurularının tümü ile; kamu yararını korumak amacıyla yetki verilen kamu görevlilerinin veya kamu tüzel kişilerinin diğer idari makamların yaptığı idari işlemlerin iptali değiştirilmesi veya geri alınması gibi nedenlerle yine yasaların gösterdiği idari işleve sahip makamlara yaptıkları idare hukukuna ilişkin başvurulardır.” şeklinde tanımlanmaktadır. YILDIRIM, Ramazan, İdari Başvurular, 2006, s.30.

¹⁶ GÖZÜBÜYÜK, Şeref, TAN, Turgut, İdare Hukuku, İdari Yargılama Hukuku, C.2, 2003, s.330.

¹⁷ 111 Sayılı Askerlik Kanununun 103. maddesi askerlikle ilgili işlemlere karşı idari dava açabilmesinde Milli Savunma Bakanlığına başvuruyu zorunlu tutmuştur. Madde:103: “İş bu kanuna göre askerlik meclisleri veya kaza ve vilayet idare

gerekmektedir.¹⁸ Olayımızda böyle bir durum söz konusu değildir. Milli Eğitim Müdürlüğü 02.05.2001'de muafiyetin Anayasanın 24. ve 1739 Sayılı Milli Eğitim Temel Kanunu'nun 12. maddesi gereğince yerine getirilemeyeceği cevabını vermiştir. Ardından davacı İstanbul İdare Mahkemesi'ne iptal davası açmıştır. Bu davada zorunlu din kültürü ve ahlak bilgisi derslerinin asıl olarak Hanefî İslam'ın temel kuralları üzerine inşa edildiğini, kendi inancına ilişkin hiçbir şeyin öğretilmediğini iddia etmiştir. Davacı dersin zorunlu niteliğindedir ayrıca itiraz etmiştir. İdare Mahkemesi 28.12.2001 tarihli kararında davacının talebini Anayasanın 24. ve 1739 Sayılı Milli Eğitim Temel Kanunu'nun 12. maddesine aykırı bularak reddetmiş, bu bağlamda davacının Milli Eğitim Müdürlüğü tarafından talebinin reddinin hukuka aykırı olmadığına karar vermiştir. Davacı bu kararı temyiz etmiştir. Danıştay 14.05.2003 tarihli kararıyla temyiz başvurusunu reddetmiş ve ilk derece mahkemesinin kararını onamıştır.

B. Davaya İlişkin İç Hukuk Kuralları

Anayasa madde 24: “Herkes, vicdan, dinî inanç ve kanaat hürriyetine sahiptir.

14 üncü madde hükümlerine aykırı olmamak şartıyla ibadet, dinî âyin ve törenler serbesttir.

Kimse, ibadete, dinî âyin ve törenlere katılmaya, dinî inanç ve kanaatlerini açıklamaya zorlanamaz; dinî inanç ve kanaatlerinden dolayı kınanamaz ve suçlanamaz.

Din ve ahlâk eğitim ve öğretimi Devletin gözetim ve denetimi altında yapılır. Din kültürü ve ahlâk öğretimi ilk ve orta-öğretim kurumlarında okutulan zorunlu dersler arasında yer alır. Bunun dışındaki din eğitim ve öğretimi ancak, kişilerin kendi isteğine, küçüklerin de kanunî temsilcisinin talebine bağlıdır.

---

heyetleri hakkındaki şikâyetler dahiliye ve müdafaa-i milliye vekaletlerince müştereken ve askerlik daire ve şube reisleri ile hekimler hakkında şikâyetler müdafaa-i milliye vekaletince tahkik ettirilir.”

¹⁸ ÇAVUŞOĞLU, Naz, “Avrupa Konseyi: İnsan Hakları Avrupa Sözleşmesi'nin Denetim Sistemi”, İnsan Hakları, YKY, İstanbul 2000.

Kimse, Devletin sosyal, ekonomik, siyasî veya hukukî temel düzenini kısmen de olsa, din kurallarına dayandırma veya siyasî veya kişisel çıkar yahut nüfuz sağlama amacıyla her ne suretle olursa olsun, dini veya din duygularını yahut dince kutsal sayılan şeyleri istismar edemez ve kötüye kullanamaz.”

1739 Sayılı Milli Eğitim Temel Kanunu¹⁹ madde 12: “Türk milli eğitiminde laiklik esastır. Din kültürü ve ahlak öğretimi ilköğretim okulları ile lise ve dengi okullarda okutulan zorunlu dersler arasında yer alır.”

Eğitim ve Öğretim Yüksek Kurulu’nun 09.08.1990 tarihli 1 Sayılı Kararı: “Milli Eğitimi Bakanlığı’nın teklifi üzerine azınlık okulları dışında kalan ilk ve orta öğretim okullarımızda öğrenim gören T.C. uyruklu Hıristiyanlık ve Musevilik dinlerine mensup öğrencilerin bu dinlerden birine mensup olduklarını belgelendirmeleri kaydıyla din kültürü ve ahlak bilgisi dersine girmelerinin zorunlu olmadığı, ancak bu derse girmek istedikleri takdirde velilerden yazılı dilekçe getirmelerinin gerekli olduğuna karar verilmiştir.” Ayrıca hükümetin duruşma esnasında ateizm gibi diğer dini ve felsefi inançların da muafiyet kapsamı içinde değerlendirilebileceği kararda ifade edilmektedir.²⁰

Milli Eğitimi Bakanlığı’nın 19.09.2000 Sayılı Kararı: Bu kararlar bakanlık din kültürü ve ahlak bilgisi derslerinin temel ilkelerini belirlemiştir. Bu ilkelerden bazıları şunlardır;

- Günümüzde kültürlerarası etkileşim artarken barış kültürü ve hoşgörü ortamının sağlanması dinler hakkında bilgi sahibi olunmasını gerektirmektedir. Bu nedenle ders müfredatı tüm dinlerce amaçlanan dürüst bireyler yetiştirme sonucuna yönelik olmalıdır.
- Laiklik ilkesi daima göz önünde bulundurulacaktır.
- Öğrencilerin sosyalleşmeleri iyi vatandaş olarak yetiştirmeleri için dini ve ahlaki bilgi ile onların duygu ve davranışlarına yer verilecektir.
- Milli birlik ve beraberliği güçlendirici sevgi, saygı, kardeşlik, arkadaşlık, dostluk bağlarını pekiştirici; vatan millet bayrak

¹⁹ RG: Tarih 24.06.1973, Sayı: 14574.

²⁰ Bkz. Karar prg.44.

şehitlik gazilik gibi milli ve kutsal değerlerin öğrencilere benimsetilmesine çalışılacaktır.

- İbadet kavramı geniş anlamıyla öğretilmeli çalışmanın, temizliğin ve güzel ahlakın ibadet olduğu benimsetilmelidir.
- İbadetlerin insanı erdeme ve mutluluğa götüren kazanımlarının bulunduğu işlenmelidir.
- Hz. Muhammed ile ilgili konular işlenirken O'nun ahlaki kişiliğiyle ilgili örnekler verilecektir.
- Konular ilgili ayet ve hadis mealleriyle desteklenecek açık ve anlaşılır hale gelmesi sağlanacaktır.
- İslam'ın hurafeden uzak akılcı ve evrensel bir din olduğu kavratılacaktır.

Görüldüğü üzere belirlenen bu ilkeler İslam'ın evrensel ilkelerini yansıtmaktadır. Bu ilkeler vasıtasıyla İslam'ın özellikle ahlaki öğretilerinin kullanılması suretiyle toplumsal barışın vatandaşlık bilincinin, dürüstlüğü, millet sevgisinin vs. aşılmasının amaçlandığı söylenebilir. Bu nedenle İslam'ın kendine özgü, ayırt edici yanlarının değilde diğer dinler açısından da ortak sayılabilecek unsurlarının kullanılması dersi alan öğrenciler arasındaki mezhepsel farklılıklara ters düşmeyecektir.

C. Davaya İlişkin Uluslararası Hukuk Kuralları

Medeni ve Siyasi Haklar Sözleşmesi madde 18: “Bu Sözleşmeye Taraf Devletler, anne-babalar ile mümkünse vasilerin kendi inançlarına uygun biçimde çocuklarına din ve ahlak eğitimi verilmesini isteme özgürlüğüne saygı göstermeyi taahhüt ederler.”

Avrupa Konseyi Parlamenter Meclisi'nin 1396 Sayılı 27.08.1999 tarihli Kararı: Alınan kararlar din eğitiminde öğrencilerin muhakeme yeteneklerini kullanmalarına yönelik olması dinlerin karşılaştırmalı olarak tarihi kökenlerine değinilmesi gibi hususlar belirtilmektedir. Ancak Zengin kararı açısından önemli olan nokta “...ailelerin özgür iradesine saygı için-çocuklarla ilgili olarak- ailelerin dini inançlarıyla devletin teşvik ettiği din eğitimi arasında ihtilaf çıkarmaktan kaçınılması”dır. Zira davacının iddiası böyle bir ihtilafın

çıktığı yönündedir.²¹ Ayrıca davacıya göre ahlak bilgisinin öğretilmesi daha çok bu derslerin gizli amacının belli edilmemesi için bir yöntemdir.²²

Avrupa Konseyi Parlamenter Meclisi'nin 1720 Sayılı 04.10.2005 tarihli Kararı: Herkes kendi dininin 'doğru inanç' olduğuna inanmak hususunda aynı hakka sahip olduğu ve diğer insanların farklı dinden olmalarının veya hiçbir dine mensup olmamalarının farklılık meydana getirmeyeceğinin öğrencilere kavratılması için kendi devletlerindeki ve komşu devletlerdeki dinlerin uygulamasının anlatılması amaç olmalıdır. Devletin resmi dine sahip olduğu ülkelerde dahi kültür ve ibadet alanları arasındaki sınır aşılmamalıdır. Mesele bir inancın anlaşılması değil, dinlerin neden milyonlarca insanın inancına kaynak olduğu anlatılmalıdır. Din öğretmenlerinin özel bir eğitime ihtiyacı vardır. Bu anlamda öğretmenler kültür veya edebiyat bilim dalı öğretmeni olmalıdırlar.

İrkçılık ve Hoşgörüsüzlüğe Karşı Avrupa Komisyonu(IHKAK)'nun 5 Sayılı 27.05.2000 tarihli Kararı: Komisyon üye devletlerin hükümetlerine "Okullarda din öğretiminde kültürel çoğulculuğa saygının ve bu sonuca yönelik öğretmen eğitimi için düzenlemelerin sağlanmasını" tavsiye etmektedir.

İrkçılık ve Hoşgörüsüzlüğe Karşı Avrupa Komisyonu'nun 2005 tarihli Türkiye Raporu: IHKAK azınlık mensubu farklı dinlerdeki öğrencilerin muafiyeti söz konusu iken sadece Müslüman öğrencilerin bu dersleri takip etmesinin zorunlu olduğunu not etmiştir. IHKAK bu durumu belirsiz bulmaktadır. Eğer gerçekten bu ders farklı dini kültürler hakkında ise bunu sadece Müslüman çocuklar için zorunlu tutmanın bir nedeni yoktur. Bilakis eğer ders esasen Müslümanlık öğretimi için tasarlanmışsa sadece bir dine özgü demektir ve çocuklar ile onların anne babalarının dini özgürlüğünün korunması bakımından zorunlu olmamalıdır. Bu noktada IHKAK'ın Türk makamlarına tavsiyesi" Ya bu eğitimi seçmeli ders haline getirmeli ya da içeriğini gerçekten bütün dinlerin kültürlerini öğretecek şekilde düzeltmeli ve bundan böyle eğitimin (sadece) İslam dini öğretisi olarak algılanmaması için adımlar

²¹ Bkz. Karar prg.36,37.

²² Bkz. Karar prg.38.

atılmasıdır.” IHKAK'ın raporunda Eğitim ve Öğretim Yüksek Kurulu'nun 09.08.1990 tarihli 1 Sayılı Kararı ele alınmakta ve azınlıkların din eğitiminden muafiyeti din eğitiminin içeriğinin bir gereği olarak görülmektedir. Raporda bu durum belirsizlik olarak ifade edilse de raporun tavsiye kısmına baktığımızda IHKAK aslında ülkemizde din öğretiminde kültürel çoğulculuğun bulunmadığını ifade etmektedir.

D. Olayın Karşılaştırmalı Hukuk Bakımından Değerlendirilmesi

Kararda Avrupa'daki din eğitimin laik eğitim ile sıkı bağları bulunduğu belirtilmektedir.²³ Buna göre 46 Avrupa ülkesinden 43'ünde devlet okullarında din eğitimi verilmektedir.²⁴ Bununla birlikte 46 ülkeden 25'inde din eğitimi zorunludur. Ancak bu dersin kapsamı ve yükümlülüğü her devlete göre farklılık arz etmektedir. Buna göre bazı ülkeler açısından din dersine girmek zorunlu iken²⁵, bazılarında muafiyetler tanınmakta²⁶, bazılarında ise öğrencilere zorunlu din dersi yerine geçen dersleri seçme fırsatı verilmektedir.²⁷ Avrupa'daki din eğitimine ilişkin bu genel yaklaşım göstermektedir ki çeşitli öğretim yöntemlerine rağmen hemen tüm üye devletler muafiyet mekanizması veya muadili dersi seçme imkânı tanıyarak öğrencilere din eğitimi derslerine katılmamayı sağlayacak en az bir yol sunmaktadır.

E. Tarafların İddiaları

1.Davacı

Davacılar din kültürü ve ahlak bilgisi derslerinin tarafsız, eleştirel ve çoğulcu bir anlayışla verilmediğini ileri sürmektedirler. Müfredatın bu eğitimi tamamen dini bakış açısıyla vermesi ve İslam inancı ve geleneklerinin Sünni yorumunu övmesi, Sünni İslam'ın geleneksel

---

²³ Bkz. Karar prg 30.

²⁴ Devlet okullarında din eğitimi verilmeyen ülkeler ise Arnavutluk, Makedonya ve Fransa'dır. (Alsas ve Moselle bölgeleri hariç). Karar prg 30.

²⁵ Bu ülkeler Türkiye, Finlandiya, Yunanistan, Norveç, İsveç'tir. Bkz. Karar prg.31.

²⁶ Bu ülkeler Avusturya, Kıbrıs, Danimarka, İrlanda, İzlanda, Liechtenstein, Malta, Monako, San Marino ve İngiltere'dir. Bkz. Karar prg.31.

²⁷ Bu ülkeler Almanya, Belçika, Bosna Hersek, Litvanya, Lüksemburg, Hollanda, Sırbistan, Slovakya ve İsviçre'dir. Karar prg.32.

ayinlerini açıklayan ders kitaplarıyla birlikte ele alındığında bu eğitimin objektiflikten yoksun olduğu iddia edilmektedir. Davacılara göre sadece İslam inancının kuralları, ayinleri her zaman Sünni biçimi ile öğretilmekte ve diğer dinler hakkında ayrıntılı hiçbir bilgi yer almamaktadır. Yine din kültürü ve ahlak bilgisi derslerinin müfredatının ve içeriğinin düzenleniş şekliyle davacının inancının varlığı Sünni bakış açılı İslam düşüncesinde inkâr edilmekte ve İslam Sünni bakış açısıyla öğretilmektedir. Davacılara göre laiklik ilkesiyle yönetilen bir devlet dini eğitim alanında geniş bir takdir marjına sahip olamaz. Devlet, devlet okulunda eğitim alan çocuklara bir dini öğretmemelidir. Davacılar dini inançların veya bunların ifade araçlarının meşruluğunu takdir yönünde, devlete tanınan her türlü yetkinin devletin tarafsızlık görevine aykırı olduğunu ileri sürmektedirler.

2.Hükümet

Hükümet din ve ahlak öğretiminin istismarını engellemek için bu eğitimin devletin denetimi altında yürütüldüğünü belirterek söz konusu derslerin farklı alt yapılardan gelen öğrenciler arasında anlayışı, hoşgörüyü ve saygıyı geliştirmek amacıyla ve her bir bireyin kimliğine, Türkiye'nin ulusal ve tarihi değerlerine ve diğer dinlere ve hayat felsefelerine yönelik saygı ve anlayışı geliştirmek için hazırlandığını vurgulamıştır. Yine dersin içeriğinin kesinlikle mezhepsel bir eğitimi içermediği vurgulanmıştır. Din kültürü ve ahlak bilgisi derslerinde belirli bir dinin öğretisi ve ayinleri hakkında hiçbir özel bilgi verilmediği; çeşitli dinler hakkında genel bilgiler verildiği belirtilmiştir. Çağdaş Türk toplumunda İslami çalışmalara diğer dinler ve hayat felsefelerinden daha fazla zaman ayrılmasının meşru olduğu ifade edilirken laik sistemde din eğitimi verilebilecek en uygun kurumların devlet okulları olduğu iddia edilmiştir. Hükümete göre din kültürü ve ahlak bilgisi dersinin içeriğinde İslam'ın ülkede temsil edilen bir mezhebinin veya bir tarikatının mensuplarının görüşleri dikkate alınmamıştır. Hükümet bu dersin zorunlu niteliğinin çocukları fanatizme yol açan hurafeler ve yanlış bilgilerden koruma zorunluluğundan kaynaklandığını belirtmektedir. Hükümete göre okul müfredatının hazırlanışı ve içeriğinin devletin takdir yetkisi içerisinde bulunması Mahkemenin yerleşik içtihatları gereğidir.

3.Mahkemenin Değerlendirmesi

a. Genel ilkeler

- Birinci Protokol'ün 2. maddesinin birinci ve ikinci cümlelerinin, sadece birbirinin değil, fakat aynı zamanda ve özellikle Sözleşme'nin 8, 9 ve 10. maddelerinin ışığında yorumlanmaları gerekir.

- Müfredatın oluşturulması ve planlanması, ilke olarak Sözleşmeciler Devletlerin yetkisi içindedir. Bu iş esasen, çözümü Mahkeme'nin görevi olmayan ve haklı olarak ülkeye ve zamana göre değişen amaca uygunluk meselelerini içerir. Ayrıca Birinci Protokol'ün 2. maddesinin ikinci cümlesi, devletlerin devlet okullarında verilen öğretim aracılığıyla doğrudan veya dolaylı olarak dini veya felsefi türde objektif bilgiler yaymasını engellemektedir. Bu hüküm, ana ve babanın bu tür öğretim veya eğitimin okul müfredatına eklenmesine karşı çıkmasına da izin vermemektedir; zira aksi takdirde tüm kurumsallaşmış öğretimin işleyişi tehlikeye girer.

- 2. maddenin ikinci cümlesine göre Devlet, eğitim ve öğretim konusunda üstlendiği işlevleri yerine getirirken, müfredatta yer alan bilgilerin bir dinin telkininden uzak sakin bir ortamda²⁸ öğrencilerin din hakkında eleştirel düşünce geliştirmelerine imkân verecek şekilde²⁹ objektif, eleştirel ve çoğulcu bir tarzda iletilmesine özen göstermelidir. Devletin, ana ve babanın dini ve felsefi inançlarına saygısızlık olarak değerlendirilebilir nitelikte belli bir fikrin aşılması amacıyla gütmeye çalışması yasaktır. İşte aşılmaması gereken sınır budur.³⁰

- Sözleşme organları, geçmişte dinler hakkında bilgi veren eğitimi Sözleşme'ye aykırı bulmalarına rağmen, öğrencilerin bir şekilde dini ibadete katılmaya zorlanıp zorlanmadıklarını veya herhangi bir şekilde dinsel aşılama maruz kalıp kalmadıklarını dikkatle tetkik etmişlerdir. Bu bağlamda, dersten muafiyet için yapılan düzenlemeler de dikkate alınması gereken bir unsurdur.³¹

---

²⁸ Bkz. Şefika Köse ve diğerleri - Türkiye kabuledilebilirlik kararı. BN: 26625/02, KT: 24.01.2006.

²⁹ Bkz. Karar prg. 27, özellikle Recommendation 1720 (2005) prg. 14.

³⁰ Bkz. Kararda geçen Kjøldsen, Busk Madsen ve Pedersen kararı, parag. 53.

³¹ Bkz. Anna-Nina Angeleni – İsveç Komisyon kabuledilebilirlik kararı. BN: 10491/83, KT: 03.12.1986; Zenon Bernard – Lüksemburg Komisyon

• Mahkeme, çoğulcu bir demokratik toplumda dini inançların meşruluğuna veya bu inançların açıklanma şekillerine ilişkin devlet tarafından yapılacak her tür değerlendirmenin, devletin çeşitli dinler ve inançlar karşısında tarafsızlık görevine aykırı bulunduğunu vurguladığını hatırlatır.³²

• Birinci Protokol'ün 2. maddesinin ikinci cümlesinin bu tür bir yorumu, aynı hükmün birinci cümlesine uygun olmasının yanı sıra, Sözleşme'nin 8 ile 10. maddeleriyle ve demokratik bir toplumun amaçları ve değerlerini korumak ve geliştirmek için tasarlanmış bir belge olan Sözleşme'nin genel ruhuyla da tutarlıdır.³³

b.Bu İlkelerin Uygulanması

Yukarıda ortaya konulan ilkeler ışığında Mahkeme, bu dersin içeriğinin objektif, eleştirel ve çoğulcu bir şekilde öğretilip öğretilmediğini ilk olarak Birinci Protokol'ün 2. maddesinin ikinci cümlesiyle ilgili içtihatlarda ortaya çıkan ilkelere uygunluğunu ikinci olarakda Türk eğitim sisteminde ana ve babaların inançlarına saygıyı öngören hükümlerin getirilmiş olup olmadığını incelemiştir. Bu noktada mahkeme konuyu dersin içeriği ve anne-babanın inançlarına saygının sağlanması için uygun vasıtaların bulunup bulunmadığı şeklinde iki kısma ayırarak incelemiştir.

aa. Derslerin İçeriği

Bununla birlikte Mahkeme, her ne kadar ders yukarıda belirtilen ilkeler üzerine kurulu olsa da, öğretim programının öğrencilerde “ibadetlerin Allah’a karşı sevgi, saygı ve şükran duygularının ifadesi olmasının yanında, kişinin sağlığına, toplum fertlerinin birbirine sevgi ve saygı ile bağlanmalarına, yardımlaşmalarına, dayanışmalarına imkân verdiği konusunda” farkındalığı artırmayı ve “İslam’ın hurafeden uzak, akılcı ve evrensel bir din olduğunu farklı örneklerle açıklamayı” amaçladığını da gözlemlemektedir. Müfredat ayrıca, Kuran’ın ve

kabuledilebilirlik kararı. BN: 17187/90, KT: 08.09.1993; C.J., J.J. ve E.J. – Polonya Komisyon kabuledilebilirlik kararı. BN: 23380/94, KT: 16.01.1996.

³² Bkz. Manoussakis ve Diğerleri – Yunanistan kararı, BN:18748/91. KT: 26.09.1996 prg. 47; Hasan ve Chaush – Bulgaristan Büyük Daire kararı. BN: 30985/96, KT: 26.10.2000, prg. 78.

³³ Bkz. Pedersen-Danimarka kararı. BN: 68693/01, KT: 14.10.2004, prg. 53.

Muhammed Peygamberin davranışları üzerinde çalışmaları da içermektedir. Aynı şekilde 7. sınıfların müfredatı, örneğin “hac ve kurban”, “melekler ve diğer görünmeyen varlıklar” ve “ahirette iman” gibi, İslam dininin temel yönlerinin öğretimini içermektedir. Bu derslerde kullanılan ders kitapları üzerinde yapılan inceleme,³⁴ bu kitapların genel olarak dinler konusunda bilgi aktarmakla sınırlı kalmayıp, ayrıca Müslümanlık inancının başlıca ilkeleri hakkında eğitim verdiği ve örneğin iman, beş vakit namaz, Ramazan, hac, melekler ve diğer görünmeyen varlıklar kavramı, ahirete iman gibi, bu inancın kültürel ayinleri hakkında genel bilgi verdikleri görülmektedir.³⁵ Aynı şekilde, öğrenciler Kuran'dan pek çok sure ezberlemek ve görüntüler yardımıyla namaz kılmayı öğrenmek³⁶ ve değerlendirme için de bunlardan yazılı sınav olmak zorundadırlar³⁷ Milli Eğitim Bakanlığı'nın 373 sayılı ve 19 Eylül 2000 tarihli kararı uyarınca hazırlanan ilk ve ortaokullardaki müfredat ve tüm ders kitapları, diğer dinlere ve felsefelere göre İslam bilgisine büyük öncelik vermektedir. Devletin laik yapısına rağmen, İslam'ın Türkiye'de çoğunluğun benimsediği bir din olduğu göz önünde tutulduğunda, Mahkeme'ye göre bu durum kendi başına, belli bir fikrin aşılması olarak görülecek şekilde çoğulculuk ve objektiflik ilkelerinden uzaklaşıldığı anlamına gelmemektedir.³⁸ Ayrıca İslam öğretimine verilen önceliğin, Birinci Protokol'ün 2. maddesi bakımından kabul edilebilir sınırlar içerisinde kalmış olarak görülüp görülemeyeceği de bir sorun olarak ortaya çıkmaktadır. Gerçekten de söz konusu müfredat ve ders kitapları ele alındığında, bu derslere devam eden çocukların zihinlerinin etkilenebileceğinin düşünülmesi makuldür. Bundan dolayı müfredatta yer alan bilgilerin objektif, eleştirel ve çoğulcu bir tarzda verilip

---

³⁴ Davacılar 4., 5., 6., 7., ve 8. sınıflara ait, din kültürü ve ahlak bilgisi üzerine beş ders kitabı sunmuşlardır. Bunlar okullarda okutulmakta olup, MEB onaylıdır. 2007–2008 Öğretim Yılı için bu yıla mahsus olmak üzere ders kitabı yerine Din Öğretimi Genel Müdürlüğü tarafından hazırlanacak öğretim materyallerinin kullanılması kararlaştırılmıştır. Bkz. Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığı'nın 410 sayılı ve 28.12.2006 tarihli kararı.

³⁵ Bkz. Karar parag. 21.

³⁶ Bkz. Karar parag. 22.

³⁷ Bkz. Karar parag. 24.

³⁸ Bkz. Folgero ve Diğerleri Karar, parag. 89.

verilmediğinin incelenmesi gerekir. Bu noktada davacı, Alevi inancının okulda öğretilen din anlayışından birçok alanda farklı olmasına rağmen, zorunlu “din kültürü ve ahlak bilgisi” derslerinde bu inanç veya bu inanca ait dinsel uygulamalar hakkında hiçbir şey öğretilmediğini iddia etmiştir. Hükümete göre ise bu durumun nedeni, bu müfredatta İslam’ın ülkede temsil edilen bir mezhebinin veya bir tarikatın mensuplarının görüşlerinin dikkate alınmamış olmasıdır. Alevi inancına gelince, bunun Türk toplumunda ve tarihinde derin kökleri ve kendisine özgü özellikleri bulunan bir dini inanç olduğu taraflar arasında tartışmalı değildir.³⁹ Dolayısıyla bu inanç, okullarda öğretilen İslam’ın Sünni anlayışından farklıdır. Sonuç olarak “dini inançlar” ifadesinin, Birinci Protokol’ün 2. maddesinin ikinci cümlesi anlamında, bu inanca uygulanabilir olduğu şüphesizdir. Tabii ki ana ve babalar, çocuklarının doğal eğitimcileri olarak, onları kendi dini veya felsefi inançları konusunda aydınlatabilir, onları eğitebilir veya onlara rehberlik edebilirler.⁴⁰ Bununla birlikte, Sözleşmeciler Devletlerin din olgusunun öğretilmesini okul müfredatına eklemeleri durumunda, öğrencilerin ana ve babaları haklı olarak, muafiyet koşullarından bağımsız bir biçimde, konunun objektiflik ve çoğulculuk kriterlerine uygun olarak ve kendi dini ve felsefi inançlarına saygılı bir şekilde öğretilmesini bekleyeceklerdir. Dolayısıyla Mahkeme, demokratik bir toplumda, düşünce, din ve vicdan özgürlüğü bağlamında, sadece eğitimde çoğulculuğun öğrencilerin dini konular bakımından eleştirel bir zihin geliştirmesine imkân verebileceği kanaatindedir.⁴¹ Bu hususta da şu belirtilmelidir ki, Mahkeme’nin birçok kez dediği gibi bu özgürlük, dini boyutu bakımından inananların kimliği ve hayat görüşlerine dair en önemli unsurlardan biri olmasının yanı sıra, ateistler, agnostikler, şüpheçiler ya da kayıtsızlar için de değerli bir kazanımdır.⁴² Yukarıda anlatılanların ışığında Mahkeme, “din kültürü ve ahlak bilgisi” dersinde verilen öğretimin objektiflik ve çoğulculuk kriterlerini ve ayrıca başvuruçunun kendi özel durumunda, Eylem Zengin’in Alevi inancına

³⁹ Bkz. Karar parag. 8–9.

⁴⁰ Bkz. Kararda belirtilen Valsamis kararı, prg. 31.

⁴¹ Bkz. Parlamenterler Meclisi Tavsiye Kararı, prg. 13 (ii) no. 1396; Tavsiye Kararı prg. 14 no.1720; yukarıda prg. 26 ve 27.

⁴² Bkz. Buscarini ve Diğerleri - San Marino Büyük Daire kararı. KT:18.02.1999, prg. 34.

sahip babasının, ki ders içeriğinde bu konu açıkça eksiktir, dini ve felsefi inançlarına saygılı olma gereğini karşılar nitelikte görülemeyeceği sonucuna varmaktadır.

bb. Ana ve Babanın İnançlarına Saygının Sağlanması İçin Uygun Vasıtaların Bulunup Bulunmadığı

Mahkeme, Birinci Protokol'ün 2. maddesinin ikinci cümlesine göre Sözleşmeciler Devletlerin pozitif yükümlülüğü bulunduğunu ve bunun ana ve babaya devletin din öğretiminde kendi dini ve felsefi inançlarına saygı göstermesini isteme hakkı verdiğini yinelemektedir. Bir Sözleşmeciler Devletinin okul müfredatına din öğretimini dâhil etmesi durumunda, öğrencilerin okulda verilen dini eğitimle, ana ve babalarının dini veya felsefi inançları arasında bir çelişkiyle karşılaşmalarını mümkün olduğunca bertaraf etmesi gerekmektedir. Buna ilaveten, Eğitim ve Öğretim Yüksek Kurulu Başkanlığının kararı sadece iki kategori Türk vatandaşı öğrenci için muafiyet imkânı sağlamaktadır; bunlar da ana ve babaları Hıristiyanlık veya Musevilik inancına mensup olan öğrencilerdir. Mahkeme'ye göre bu durum, bu konuda verilen eğitimin bu kategorideki öğrencilerin, okulda verilen dini eğitim ile ana ve babalarının dini veya felsefi inançları arasında çelişkilerle karşılaşmalarına yol açabileceğini göstermektedir. İrkçilik ve Hoşgörüsüzlüğe Karşı Avrupa Komisyonu gibi Mahkeme de, bu durumun eleştiriye açık olduğunu değerlendirmektedir; zira “eğer bu ders gerçekten farklı dini kültürler hakkında ise, bunu yalnız Müslüman çocuklar için zorunlu tutmaya bir sebep bulunmamaktadır. Bilakis, eğer ders esas olarak İslam dinini öğretmek için hazırlanmış ise, bu takdirde ders belirli bir din hakkında olduğundan, çocukların ve onların ana ve babalarının din özgürlüklerinin korunması için zorunlu tutulmamalıdır”.⁴³ Mahkeme, Hükümete göre talep edildiği takdirde muafiyet imkânının diğer inançları da kapsayabileceğini kaydeder.⁴⁴ Bununla birlikte, bu muafiyetin kapsamı ne olursa olsun, ana ve babaların okul yetkililerine kendi dini veya felsefi inançları hakkında bilgi vermek zorunda tutulmaları, muafiyet yöntemini, kendilerinin inanç hürriyetine saygının temininde elverişsiz bir araç haline getirmektedir. Ayrıca Eylem Zengin'in durumunda olduğu gibi, açık bir metin bulunmadığı sürece,

---

⁴³ Bkz. Karar prg. 29.

⁴⁴ Bkz. Karar prg. 19.

okul yetkilileri her zaman bu tür bir talebi reddetme imkânına sahiptirler.⁴⁵ Sonuç olarak Mahkeme, muafiyet usulünün uygun bir yöntem olmadığı ve bu usulün öğretilen konunun okul ile ana ve babanın değerleri arasında bunlara bağlılık yönünden çocuklarda çelişkiye yol açabileceğini haklı olarak düşünen ana ve babalara yeterli bir koruma sağlamadığı görüşündedir. Bu özellikle de Sünni İslam dışında bir dini veya felsefi inanca sahip ana ve babaların çocukları için uygun bir seçenek bulunmayan durumlarda böyledir; bu durumda muafiyet prosedürü, ana ve babayı ağır bir yük altına sokabilir ve çocuklarının din derslerinden muaf tutulması için kendi dini veya felsefi inançlarını ifşa etmek zorunda bırakabilir.

cc. Mahkemenin Vardığı Sonuç

Yukarıdaki bilgileri göz önünde tutarak Mahkeme, başvuruçunun, 1 No'lu Protokol'ün 2. maddesinin ikinci cümlesinde korunan hakkının ihlal edildiği sonucuna varmaktadır.

Başvuruçular maddi ve manevi zararları için tazminat talebinde bulunmamışlardır. Başvuruçuların konumunu göz önünde tutan Mahkeme, Birinci Protokol'ün 2. maddesi bakımından ihlal tespit edilmiş olmasının, uğranılan zarar açısından tek başına yeterli bir adil karşılık oluşturduğu görüşündedir. Mahkeme ayrıca bu davada din öğretimi bakımından objektiflik ve çoğulculuk koşullarını karşılamayan, ana ve babanın inançlarına saygının temini için uygun bir yöntem sunmayan Türk eğitim sisteminin yetersizliği dolayısıyla Sözleşme'nin ihlalini tespit etmektedir. Bu sonuçlar bizzat göstermektedir ki, Birinci Protokol'ün 2. maddesinin ikinci cümlesinde korunan başvuruçuların haklarının ihlali, bu dersin müfredatının uygulaması ve ana ve babanın inançlarına saygıyı temin için uygun yöntemlerin bulunmayışıyla bağlantılı bir sorundan kaynaklanmaktadır. Sonuç olarak Mahkeme, Türk eğitim sisteminin ve ulusal mevzuatın yukarıda anılan Sözleşme hükmüne uygun hale getirilmesinin, tespit edilen ihlalin sona ermesini mümkün kılacak uygun bir giderim şekli oluşturacağını dikkate almaktadır. Mahkeme ihlal tespit edilmiş olmasının, başvuruçuların

⁴⁵ Bkz. Karar prg. 11.

uğradığı manevi zarar için tek başına yeterli bir adil karşılık oluşturduğuna oybirliğiyle karar vermiştir.

V. KARARDA YER ALAN ÇELİŞKİLER

Paragraf (Prg) 22: Mahkeme öğrencilerin dersin kitaplarını okurken, “ayrıca Kuran’dan bazı sureleri de ezberlemeleri gerektiği anlaşılmaktadır” ifadesini kullanmakta bunun somut bir delilini ortaya koyamamaktadır. Mahkemenin bu hususu somut olarak ortaya koyması gerekmektedir. Kararın verilmiş tarihinde yürürlükte olan din eğitimi programı incelenmemiştir. Her ne kadar mahkeme bunu yapmamışsa da o tarihteki ilköğretim din kültürü ve ahlak bilgisi dersi (4, 5, 6, 7 ve 8. sınıflar) öğretim programında “Bu programı başarı ile tamamlayan her öğrenci; Fil suresini ezberden okur ve anlamını söyler” ifadesi yer almaktadır.⁴⁶ Öte yandan yeni uygulamaya konan program bakımından da surelerin ezberletilerek okutulması bir kazanım olarak ifade edilmektedir.⁴⁷ Aslında bu bilgiler din eğitimi bakımından Müslüman öğrencilerin öğrenmesi gereken bilgilerdir. Eğer din eğitimi eğitimin bir parçasıysa din eğitiminin kapsamı gereği bu surelerin öğretilmesinin gerekli olacağı ileri sürülebilir.

Prg. 8-9: Mahkeme Alevilik konusunda yeterli araştırma yapmamıştır. Aleviliği davacının beyanına göre değerlendirmektedir. Öncelikle Aleviliğin net olarak belirlenmesi gerekir. Alevilik Türk Dil Kurumu Sözlüğünde “Hz. Ali yanlısı olma durumu” şeklinde ifade edilmektedir.⁴⁸ Aleviliğin ne olduğu tam olarak ortaya konulmuş değildir. Davacıya göre Alevilik, diğer kültürlerden, dinlerden ve felsefelerden

---

⁴⁶ Karar tarihinde uygulanmakta olan program 19.09.2000 tarih ve 373 sayılı Kararı ile kabul edilerek uygulamaya konulmuş olup Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığı'nın 410 sayılı ve 28.12.2006 tarihli kararıyla uygulamadan kaldırılmıştır. Eski program için bkz. www.imbkilis.com/din_kult.htm (28.11.2007)

⁴⁷ Bkz. İlköğretim Din Kültürü Ve Ahlak Bilgisi Dersi (4, 5, 6, 7 Ve 8. Sınıflar) Öğretim Programı Kılavuzu, MEB, Ankara, 2006. Bu program Millî Eğitim Bakanlığı Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığı'nın 410 sayılı ve 28.12.2006 tarihli kararıyla uygulamaya konmuştur.

⁴⁸ www.tdk.gov.tr/TR/SozBul.aspx?F6E10F8892433CFFAA
F6AA849816B2EF05A79F75456518CA E.t.29.11.2007.

etkilenen bir inanç ya da felsefedir. Öte yandan başvurucunun Aleviliği, İslami inanç içerisinde doğa ile yakın ilişkiyi, hoşgörüyü, tevazuu ve komşuluk sevgisini, din özgürlüğünü, insan haklarını, kadın haklarını, hümanizmi, demokrasiyi, akılcılığı, çağdaşlığı, evrenselliği, hoşgörüyü ve laikliği savunan bir inanç olarak belirtmesi aslında bir farklılığı ortaya koymamaktadır. Bu nedenle Alevilik sadece başvurucunun beyanlarına dayalı olarak değil bundan bağımsız bir şekilde ele alınmalıdır. Aslında toplumda yaygın olan kanaate göre başvurucu tarafından bunun aksi söylemler bulunsa da Alevilik inancı İslam'dan ayrı, bağımsız bir inanç olmayıp İslam içerisinde yer alan bir inanç ya da mezheptir.

Prg. 59: Kararda “Mahkeme, laiklik ilkesinin, Türk Anayasasının güvence altına aldığı gibi, Devleti tarafsız hakem rolüne yöneltmek suretiyle Devletin belli bir din veya inanç için tercih ortaya koymasını engellediğini ve din ve vicdan özgürlüğünü gerekli kıldığını belirtmektedir.⁴⁹ Bu bağlamda Mahkeme, ilk olarak dinin okullarda öğretilmesinin fanatizm ile mücadelede uygun bir yöntem olduğu ve ikinci olarak da idare mahkemelerinin ders müfredatının hazırlanmasını ve uygulanmasını laiklik ilkesine uygunluk bakımından denetlemekle görevli olduklarına dair Hükümetin görüşlerini ilgiyle kaydeder.”Denilmek suretiyle fanatizm kaygılarına yer veriliyor. Bu noktada din eğitiminin 1. Protokolün 2. maddesinin ihlaline karar veren mahkeme dinin okullarda öğretilmesinin fanatizm ile mücadelede uygun bir yöntem olduğunu ifade etmektedir. Mahkeme, Avrupa’da din eğitimi ve öğretim yaklaşımlarının çeşitliliğine rağmen, hemen tüm Üye Devletlerin, muafiyet mekanizması öngörerek veya başka bir konuda ders seçme imkânı vererek veya din eğitimi derslerini tamamen seçmeli hale getirerek⁵⁰, öğrencilere din eğitimi dersleri dışında en az bir seçenek sunduklarını belirtmektedir.⁵¹ Bu noktada ülkemizin muafiyet mekanizmasını benimsemesi uygun olabilir. Zira seçimlik ders uygulaması halinde din eğitiminin okullarda alınması mecburi

⁴⁹ Bkz. Leyla ŞAHİN-TÜRKİYE kararı. BN:44774/98, KT:10.11.2005, prg. 113.

⁵⁰ Ülkemiz haricinde Yunanistan, Finlandiya, Norveç ve İsveç'te de bu mekanizmalar ulunmamakta olup bu ülkelerde de din eğitimi belirli bir inancın öğretimine yönelik olup derse devam zorunludur. Bkz. Karar prg. 31.

⁵¹ Bkz. Karar prg. 34.

olmayacağından bu eğitimin fanatik gruplara kayması muhtemeldir. Böyle bir durumun gerçekleşmesi de mahkemenin belirlemiş olduğu “fanatizm ile mücadelede” anlayışına uygun düşmemektedir. Ancak mahkeme “...muafiyetin kapsamı ne olursa olsun, ana ve babaların okul yetkililerine kendi dini veya felsefi inançları hakkında bilgi vermek zorunda tutulmaları, muafiyet yöntemini, kendilerinin inanç hürriyetine saygının temininde elverişsiz bir araç haline getirmektedir.” Demek suretiyle bir yandan da muafiyet çözümünü uygun bulmadığını belirtmektedir. Bu durumun varlığı konuya alternatif çözümlerin bulunmasını gerekli kılmaktadır. Avrupa Konseyi Parlamenter Meclisi'nin 1720 Sayılı 04.10.2005 tarihli kararında da belirtildiği üzere devlet yetkilileri her ülkenin kendi özelliklerine ve öğrencilerin yaşlarına göre ders içeriklerini uyarlamalıdır.⁵² Bununla birlikte kararda konuya ilişkin yol gösterici somut öneriler bulunmadığından bundan sonra bulunacak çözümlerin mahkeme tarafından benimsenmeyeceği şüphesini bünyesinde barındırmaktadır.

Prg. 71-73: Mahkeme Eğitim ve Öğretim Yüksek Kurulu'nun 09.08.1990 tarihli 1 Sayılı Kararı gereğince muaf tutulacak öğrenciler hakkında ana ve babanın kendi çocuğunun söz konusu derslerden muaf tutulması için okullara kendilerinin Hıristiyanlık veya Musevilik dinine mensup buldukları hakkında bir ön bildirimde bulunmaları zorunluluğunun, Sözleşme'nin 9.maddesine göre de bir sorun ortaya çıkarabileceği görüşündedir.⁵³ Bu bağlamda Mahkeme, Türk Anayasasının 24. maddesinde, “kimse ... dini inanç ve kanaatlerini açıklamaya zorlanamaz...” hükmünün bulunduğunu kaydeder.⁵⁴ Bundan başka Mahkeme, dini inançların bireysel vicdan meselesi olduğunu her zaman vurguladığını hatırlatmaktadır.⁵⁵ Kanaatimizce gerek Sözleşmenin gerekse Anayasamızın 24. maddesi bakımından bir ihlal söz konusu olmamaktadır. Çünkü burada talepte bulunanlar sahip oldukları farklılıklardan ötürü talepte bulunmaktadırlar. Söz konusu talepler bu kişiler hakkında düzenleme yapılabilmesinin gereğidir. Buna göre

---

⁵² Bkz. Karar prg. 27.

⁵³ Bkz. Karar prg.73.

⁵⁴ Bkz. prg. 16.

⁵⁵ Bkz. diğerlerinin yanında, Sofianopoulos ve Diğerleri - Yunanistan kabuledilebilirlik kararı, no. 1977/02, 1988/02 ve 1997/02.

devletin gerekli düzenlemeleri yapabilmesi bireylerin inançlarını bilmesine bağlıdır. İnançlarını bilmediği kişiler hakkında devletin eğitimde çoğulculuğu sağlayabilmesi imkânsızdır. Zaten burada kişilerin inançlarını durduk yere veya bir baskı sonucunda açıklamaları gibi bir durumda söz konusu değildir. Bu noktada inançların belirtilmesi bir açıklama değil belli bir amaca yönelik taleplerdir. Bu kişilerin inanmadıkları değerlere ilişkin bilgileri öğrenmek zorunda olmaları, bu durumdan kurtulmalarını sağlayacak yol olan inanç farklılıklarını beyan etmelerinden daha mı değerlidir. Ayrıca kararda “...Avrupa’da din eğitimi ve öğretim yaklaşımlarının çeşitliliğine rağmen, hemen tüm Üye Devletlerin, muafiyet mekanizması öngörerek veya başka bir konuda ders seçme imkanı vererek veya din eğitimi derslerini tamamen seçmeli hale getirerek, öğrencilere din eğitimi dersleri dışında en az bir seçenek sundukları” belirtilmek suretiyle muafiyet mekanizmasını tanıyan ülkeler örnek olarak gösterilmekte ve ülkemiz eleştirilmektedir. Bu noktada muafiyetin öngörüldüğü ülkelerde din dersinden muaf tutulacak öğrenciler neye göre belirlenmektedir. Elbette ki bu ülkelerde de muafiyet bireylerin beyanlarına göre belirlenecektir. Bu bakımdan Mahkeme muafiyeti hem bir çözüm olarak göstermekte hem de bunun Sözleşmenin ve Anayasamızın ihlali olacağını belirtmektedir. Ayrıca mahkemenin kararına bakılacak olursa davacıların Mahkemeye başvurmuş olmaları bile bu yolla inançlarını açıklamak zorunda kaldıklarından Sözleşmenin 9. ve Anayasamızın 24. maddelerinin ihlali anlamına gelecektir.

Prg. 67: Mahkeme kararda “Hükümetin de kabul ettiği gibi, ‘din kültürü ve ahlak bilgisi’ derslerinde Türk toplumuna hâkim olan dinsel çeşitlilik dikkate alınmamaktadır. Özellikle Alevi inancına mensup Türk nüfusunun oranı çok yüksek olmasına rağmen, öğrenciler bu inancın temel öğretilerine ve dinsel uygulamalarına ilişkin özellikler hakkında herhangi bir bilgi almamaktadırlar. *Hükümetin Aleviler hakkında bazı bilgilerin 9’uncu sınıfta öğretildiğiyle ilgili savı hakkında Mahkeme, başvurucular gibi*⁵⁶, *ilk ve ortaokulda bu inancın temel unsurları üzerine eğitim bulunmazken, bu inancın doğmasında başlıca etkisi olan iki kişinin hayatı ve felsefesinin 9’uncu sınıfta öğretilmesinin, bu öğretimin*

⁵⁶ Bkz. Karar prg. 43.

boşluklarının telafisi için yeterli olmadığı görüşündedir.” Denmektedir. Oysa ki mahkeme devletin çeşitli dinler ve inançlar karşısında tarafsızlık görevi bulunduğu ve objektif olması, din eğitiminde belli bir mezhebin esas alınmaması gerektiği görüşündedir.⁵⁷ Bu durumda Alevilik inancın temel unsurlarının üzerinde durulması devletin bu alandaki objektifliğini zedeler mahiyette olacaktır.

VI. DEĞERLENDİRME

Hükümetinde savunmasında yer verdiği gibi din eğitiminin devlet tarafından okullarda verilemesi bu eğitimin fanatik grupların eline geçmesinin önlenmesi kaygılarını taşımaktadır. Mahkemede bu kaygıyı makul bulmaktadır. Davacı din dersinin zorunlu tutulduğunu ve müfredatın Alevilik inancına uygun düşmediğini ileri sürmektedir. Mahkeme ise asıl sorunu din dersinin zorunlu olup olmamasından ziyade dersin içeriğinde görmektedir. Çünkü mahkeme din dersinin içeriğinin Sünni mezhebine göre hazırlandığını düşünmektedir. Bu noktada gerek eski müfredat gerekse 2007–2008 öğretim yılı için hazırlanan yeni müfredatın mezheplere göre değil de İslam dinin temel esaslarına göre hazırlandığı görülecektir.⁵⁸ Burada mesele mezhep ayırımı yapmaksızın genel olarak İslam dini bakımından temel olan iman ve ibadet konularına yer verilip verilmediğidir. Zira İslam'ın şartlarından birisi olan Hacca gitmek veya namaz kılmak gibi ana unsurlar uygulama farklılıkları bir yana bırakılacak olursa mezheplerin büyük bir kısmı bakımından kabul gören unsurlardır. Buna göre gerek eski gerekse yeni müfredatın İslam dininin temel unsurlarıyla, yani bir Müslüman'ın bilmesi gereken asgari bilgilerle donatıldığı ortadadır. Ayrıca müfredat farklı mezheplerin görüşlerinin yer alabileceği şekilde özel ve ayrıntılı bir şekilde düzenlenmemiştir. Bununla birlikte Eğitim ve Öğretim Yüksek Kurulu'nun 09.08.1990 tarihli 1 Sayılı Kararıyla zaten T.C. uyruklu Hıristiyan ve Musevi öğrenciler bu dersten muaf tutulmuşlardır. Öte yandan hükümetin din eğitimini fanatizme kayış kaygılarıyla tekelinde

---

⁵⁷ Bkz. Karar prg.52–54.

⁵⁸ Özellikle yeni müfredatta dinin temel bilgi kaynakları dikkate alınarak İslam'ın kök değerleri çerçevesinde mezhepler üstü, herhangi bir mezhebi esas almayan, mezhebî tartışmalara girmeyen ve dinler açılımlı bir anlayışın benimsendiği belirtilmiştir. Bkz. İlköğretim Din Kültürü Ve Ahlak Bilgisi Dersi (4, 5, 6, 7 Ve 8. Sınıflar) Öğretim Programı Kılavuzu, s.2.

bulundurma isteği haklı bir gerekçe olarak düşünülebilir. Buna göre din eğitiminin okullarda verilmesi mahkemenin de kayda değer bulduğu bazı kaygıların gereğidir. Ancak okullarda verilen din kültürü ve buna ilave ahlak bilgisi dersinin ihtiyacı karşılamadığı ileri sürülebilir. Buna göre din eğitiminin toplumun ihtiyacını karşılayacak seviyede olması gerekir. Bu noktada bir Müslüman müfredattaki bilgilerin yetersiz olduğunu da iddia edebilir. Yine kararın genel ilkeler kısmında “**Birinci Protokol’ün 2. maddesi, eğitimde dini konular ile diğer konular arasında bir ayırım yapılmasına izin vermemektedir. Bu madde devlete, ister dini ister felsefi olsun, eğitim programının tamamında ana ve babanın inançlarına saygı göstermesini emretmektedir. Bu görev, sadece eğitimin içeriğine ve bunun hazırlanma şekline değil, fakat devlet tarafından üstlenilen tüm eğitsel işlevler’in yerine getirilmesine uygulanması nedeniyle geniş kapsamlıdır. ‘Saygı gösterme’ fiili, ‘kabul etme’ veya ‘dikkate alma’dan daha fazla bir anlam taşımaktadır. Devletin esas olarak negatif yükümlülüğüne ilaveten bazı pozitif yükümlülüklerini de ima etmektedir.**”⁵⁹ İfadeleri yer almaktadır. Mahkemeye göre; “2. maddenin ikinci cümlesi, **eğitimde çoğulculuğu** güvence altına almayı amaçlamakta olup, bu imkân Sözleşme’nin tasarladığı şekliyle ‘demokratik toplum’un korunması için asıldır. Modern devletin gücü göz önüne alındığında, devlet eğitimi vasıtasıyla bu amacın gerçekleştirilmesinin gerekliliği her şeyin üstündedir.” ve “**Çocuklarının ‘eğitim ve öğretimi’nden öncelikle sorumlu olan ana babaların çocuklarına karşı doğal görevleri olduğundan, ana babalar devletten kendilerinin dini ve felsefi inançlarına saygı göstermesini isteyebilirler. Böylece ana ve babanın bu hakkı, eğitim hakkından yararlanma ve bu hakkı kullanmayla sıkı sıkıya bağlantılı bir sorumluluğa karşılık gelmektedir.**”⁶⁰ Kararda belirtilen ilkeler göz önüne alındığında kararın sadece din eğitimi değil bütün eğitim sistemini hatta devletin tüm eğitsel işlevlerini kapsadığı söylenebilir. Öte yandan mahkemenin verdiği bu karar Şahin-Türkiye kararının gerekçeleriyle çelişmektedir. Genellikle “diğerleri” kavramı üzerinden sonuca ulaşan mahkeme davacıyı haklı bulurken “diğer” Musevi ve Hıristiyanları konunun çerçevesi içerisine dâhil etmekte ancak Alevi

⁵⁹ Bkz. Karar prg. 49.

⁶⁰ Bkz. Karar prg. 50.

olmayan bireyler bakımından her hangi bir açıklamaya yer vermemektedir. Alevilik mezhebinin gereklerinin yerine getirilmesinin yanı sıra mezhep öğretilerinin eğitimi konusunda konuya bu derece hassas yaklaşan mahkeme aynı tutumu Şahin kararında sergilememiştir. Buna göre Şahin kararında mahkeme Birinci Protokolün 2. maddesinin ilk cümlesini davaya uygulanabilir bulmuştur.⁶¹ Mahkemeye göre üniversite yetkilileri, başörtüsü takan öğrencileri üniversiteye almaktan kaçınma ve aynı zamanda diğerlerinin haklarını ve eğitim sisteminin çıkarlarını koruma yükümlülüklerini yerine getirebilecekleri makul bir yol aramışlardır.⁶² Yani din dersi müfredatını 2. maddenin ikinci cümlesi gereğince eğitimde çoğulculuğu güvence altına almaktan uzak gören, anne babaların dini ve felsefi inançlarına saygı gösterilmediğini düşünen mahkeme Şahin davasında konuya aynı şekilde yaklaşmamıştır. Gerekçe olarak ise “Herkesin eğitim görme temel hakkı, devlet okullarında ve özel okullarda öğrenciler arasında fark gözetmeksizin güvence altına alınmış bir haktır. Önemine rağmen bu hak mutlak değildir; ‘niteliği gereği Devlet tarafından düzenleme yapılmasını gerektirdiğinden’, bazı zımni kısıtlamalara tabi tutulabilir. Şüphesiz eğitim kurumlarını düzenleyen kurallar, başka şeylerin yanı sıra, toplumun ihtiyaç ve kaynakları ile eğitimin farklı düzeylerine has özelliklere göre, zaman ve mekân içinde değişiklik gösterebilir. Dolayısıyla ulusal makamlar bu konuda belli bir takdir alanından yararlanmaktadırlar.”⁶³ İfadeleri kullanılmıştır.

KAYNAKÇA

ANAYURT, Ömer, Avrupa İnsan Hakları Hukukunda Kişisel Başvuru Yolu,

Ankara, 2004.

BİLİR, Faruk, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesinin Yargılama Yetkisi, Seçkin, Ankara, 2011.

ÇAVUŞOĞLU, Naz, “Avrupa Konseyi: İnsan Hakları Avrupa Sözleşmesi'nin Denetim Sistemi”, İnsan Hakları, YKY, İstanbul 2000.

ERDEMİR, Aykan, “Alevi 'Önce hak' diyor”,

---

⁶¹ Bkz. Leyla ŞAHİN-Türkiye kararı. BN:44774/98, KT:10.11.2005. Prg.142.

⁶² Bkz. Leyla ŞAHİN-Türkiye kararı. Prg.159.

⁶³ Bkz. Leyla ŞAHİN-Türkiye kararı. Prg.154.

www.milliyet.com.tr/2007/12/03/siyaset/axsiy02.html.
(10.06.2011)

European Court of Human Rights Jurisprudence on the Right to Legal Aid, Open Society Justice Initiative and the Public Interest Law Institute, 2006.

GEMALMZ, Mehmet Semih, Ulusalüstü İnsan Hakları Hukukunun Genel Teorisine Giriş, İstanbul, 2001.

GÖZÜBÜYÜK, Şeref, GÖLCÜKLÜ, Feyyaz, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve Uygulaması, Ankara, 2005.

GÖZÜBÜYÜK, Şeref, TAN, Turgut, İdare Hukuku, İdari Yargılama Hukuku, C.2,2003.

İlköğretim Din Kültürü Ve Ahlak Bilgisi Dersi (4, 5, 6, 7 ve 8. Sınıflar) Öğretim Programı Kılavuzu.

KABOĞLU, İbrahim, Anayasa Hukuku Dersleri, İstanbul, 2005.

YILDIRIM, Ramazan, İdari Başvurular, 2006.